

Δημήτριος Ε. Τσακαλώτος

Δεν εφантаζόμενη ποτέ, ότι θα μοι επεφυλάσσετο το οδυνηρόν και ουδόλως φυσικόν καθήκον να ιστορήσω νεκρόν συναδέλφον πολύ νεώτερόν μου, συνεργάτην, του οποίου νεαρωτάτου, νέος και εγώ τότε, εξήτησα να ωθήσω ταχύτερον τα έκτοτε ασφαλή βήματα προς την επιστήμην, φίλον αγαπητόν, του οποίου η εγκάρδιος συνεργασία, καθ' όλον μου τον καθηγητικόν βίον, απετέλεσε τας αληθώς ευτυχείς στιγμάς της επιστημονικής μου ζωής.

Δεν θα εδεχόμενη να υποστώ την συγκίνησιν να διηγηθώ τον βίον του τόσο προώρως εγκαταλείψαντός μας φιλάτου συναδέλφου, εις την επιβλητικήν αλλά πένθιμον σημερινήν μας συνάθροισιν. Δεν θα εδεχόμενη, λέγω, παρ' όλην την τιμητικήν εντολήν, την οποίαν έλαβον παρά της Φυσικομαθηματικής Σχολής, αν μη το επέτασσε καθήκον και τούτου ανώτερον. Το καθήκον προς τους σπουδάζοντας νέους.

Δεν ιστορούμεν τον βίον των απελθόντων εκλεκτών δια να αποτίσωμεν μόνον τον οφειλόμενον φόρον τιμής εις την σεμνήν των μνήμην. Τον ιστορούμεν κατά μείζονα λόγον δια να αντλήσωμεν από τον βίον αυτών παραδείγματα μιμίσεως. Διά ν' αποκαλύψωμεν από την μελέτην της ζωής των το μυστικόν της επιτυχίας των και το παραδώσωμεν εις τους νέους προς ωφέλειαν και ταχύτεραν αυτών πρόοδον.

Άλλως τε η θλίψις δεν έπληξεν μόνους τους ατομικούς του φίλους. Έπληξεν όλους τους εν Ελλάδι φίλους της επιστήμης. Η δε επίγνωσις, ότι την θλίψιν ταύτην συμερίζεται ολόκληρον το εκλεκτόν ακροατήριον, καθιστά το έργον μου ολιγώτερον οδυνηρόν.

Όταν ο θάνατος αποστερή την επιστήμην μεγάλου εργάτου, ο οποίος όμως έλαβε τον καιρόν να αποδώση εις αυτήν, ό,τι η φειδωλή φύσις εμπιστεύεται προνομιακώς εις το πνεύμα των ολίγων εκλεκτών της, θρηνούν περισσότερον τον φίλον παρά τον επιστήμονα. Περισσότερον οι φίλοι παρά οι άλλοι επιστήμονες. Εις τους τελευταίους χρησιμεύει ως παρηγορία η σκέψις ότι ο αποθανών απέδωσεν εις την επιστήμην παν, ό,τι ήτο δυνατόν δια της εργασίας του να δημιουργήση. Όταν όμως σκληρά μοίρα μας τον αφαρπάξη από την δράσιν της ζωής με έργον ωραίον, αλλ' ασυμπλήρωτον, θρηνούμεν ακόμη περισσότερον, δι' ό,τι η επιστήμη απώλεσεν εις το μέλλον και αισθανόμεθα βαθύτερα ακόμη την απώλειαν πάντες.

Ο Τσακαλώτος, ο τραγικώς τερματίσας τον βίον εν Ζυρίχη, ήτο μόλις τριακονταπενταετής. Και όμως παρήγαγε και δημοσίευσεν όσον ολίγοι και μακρόν βιώσαντες, εν τη επιστήμη συνήθως αποδίδουν.

Πανταχού αριστεύων προώδευεν αλματικώς. Από τα πρώτα του έτη, τα παιδικά, εξεδηλώθη η εξαιρετική του φύσις προς την πρόοδον. Φιλόπονος και φιλότιμος ηρίστευε καθ' όλας τα εν τω σχολείω σπουδάς του. Τας Πανεπιστημιακάς του σπουδάς ετελείωσε τω 1903, αφού επί τριετίαν ησκήθη εν τω Χημείω «μετ' εξόχου επιμελείας και επιτυχίας» ως προσεσημείωνεν εις την απόδειξίν του ο αείμνηστος Αναστάσιος Χρηστομάνος. Εις το τέλος του ιδίου έτους υπέστη τας διδακτορικάς του εξετάσεις αξιωθείς του βαθμού άριστα παμψηφεί. Υπήρξεν ο πρώτος, εις τον οποίον ο Χρηστομάνος ανέθετεν ως διδακτορικήν διατριβήν την εξερευνησιν πρωτοτύπου χημικού θέματος. Και την εργασίαν του ταύτην «Περί αζωτοχρωστικών ουσιών», έκτοτε εγκρατής των χημικών μεθόδων, έφερε ταχέως εις ευτυχές πέρας, εις νεαρωτάτην ηλικίαν αναγορευθείς διδάκτωρ.

Το επόμενον έτος ετελειοποιείτο εις ειδικάς σπουδάς, ιδιαίτερον εις τον τότε, ως και σήμερα εξαιρετικώς ακμάζοντα κλάδον της Φυσικής Χημείας ασχοληθείς εν Λειψεία και Heidelberg. Κατόπιν μετέβη παρά τω Guye εις Γενεύην, ούτινος και διετέλεσεν επί εν και ήμισυ έτος έμμισθος βοηθός. Εις το εργαστήριον του περιφανούς καθηγητού, μετ' ου βραδύτερον συνεδέθη διά στενής φιλίας, παρά την μεγάλην εργασίαν της εποπτείας των χημικών ασκήσεων των φοιτητών, εύρε καιρόν να φιλοπονήση και ανακοινώση τρεις πρωτοτύπους μελέτας αυτού εις την εν Παρισίοις Ακαδημίαν των Επιστημών.

Αι μελέται αύται άξιαι πολλού λόγου μαρτυρούν προς τοις άλλοις την εξαιρετικήν αυτού εις τα μαθηματικά ιδιοφυΐαν. Δεν υπήρξαν δε αύται, ως εις πολλούς εις ξένα Πανεπιστήμια τελειοποιηθέντας συμβαίνει, η απλή επισφράγις της καλής και επιμελούς αυτού εν τω Πανεπιστημίω εργασίας, η με ελαφράν την συνείδησιν κλείουσα το ερευνητικόν στάδιον του επιστήμονος και αφίνουσα εις την ψυχήν του αξιώσεις μόνο δια το μέλλον. Τουναντίον υπήρξαν αφετηρία σειράς μακράς και αδιαλείπτου μέχρι της τελευταίας στιγμής, εισφοράς εις την δημιουργούσαν επιστήμην, εις την πρωτότυπον χημικήν έρευναν.

Επί τη βάσει πρωτοτύπου μελέτης επί των σημείων ζέσεως και τήξεως ο Τσακαλώτος αναγορεύεται υφηγητής του Εθνικού Πανεπιστημίου. Αλλ' ούτε ο υφηγητικός τίτλος, ο τόσας ματαιοδοξίας απόνωσ τοςάκις κορέσας, ούτε καν η ευμενής ψήφος, ην έλαβε, προταθείς ως καθηγητής υπό πολλών καθηγητών της Φυσικομαθηματικής Σχολής, ενέπνευσαν εις αυτόν οίησίν τινα, ή καν την ιδέαν, ότι η επιστημονική του κατάρτις υπήρξε πλήρης. Τουναντίον η εξαιρετική αύτη ευμένεια και τιμή εκ μέρους της Φυσικομαθηματικής Σχολής, εκίνησαν έτι μάλλον την φιλοτιμίαν του μετριόφρονος επιστήμονος και προσεπάθησε να γίνη κρείττων εαυτού και αξιώτερος διά το υψηλόν αξίωμα, διά το οποίον τόσον νέος επροτείνετο. Και ιδού το επόμενον έτος 1908 απέρχεται εκ νέου εις τα Πανεπιστήμια της Δύσεως και μεταβαίνει την φοράν ταύτην εις Αγγλίαν, πλησίον του κορυφαίου των νεωτέρου Χημικών, του μεγάλου Ramsay, όπου ειργάσθη επί εξάμηνον εις πρωτοτύπους επί του παλλαδίου ερεύνας, ας κατά το αυτό έτος εδημοσίευσεν. Εις το τέλος του αυτού έτους, το 1908 διωρίσθη επιμελητής του Χημικού εργαστηρίου, το οποίον είχαν έκτοτε την τιμήν να διευθύνω. Εις την θέσιν ταύτην υπηρέτησεν επί 10 έτη, ποδηγετήσας τους φοιτητάς εις τα χημικάς εργασίας μετά ζήλου μοναδικού και υποβοηθήσας τας ασκήσεις των δι' εκδόσεως καταλλήλων βιβλίων, άτινα και σήμερα τους ποδηγετούν και επί πολύ θα εξακολουθούν να τους είναι ο πολύτιμος οδηγός εις την χημικήν σύνθεσιν και την χημικήν ανάλυσιν, διότι ολίγοι εγνώριζον να απλουστεύουν και σαφηνίζουν την επιστημονικήν ύλην όπως ο Τσακαλώτος.

Την εξαιρετικήν αυτού επιστημονικήν φύσιν και την αναμενομένην επίδοσιν είχε προΐδει ήδη ο Ramsay εκ της βραχείας του Τσακαλώτου παρ' αυτό μαθητείας. «Διέγνωσα έκτοτε», λέγει εις μίαν επιστολήν του, «εις αυτόν νέον μεγάλα

υποσχόμενον». Την ευτυχή αυτήν πρόγνωση είχε κάμει πρότερον η Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου μας. Τω 1908 ήδη μόλις 25ή επρότεινε αυτόν η Σχολή, ως καθηγητήν. Αλλά την εποχήν εκείνην εμαίνετο η πολιτική. Η ομόθυμος ψήφος της Σχολής δεν την ευηρέστησαν. Η συνεδρία της Σχολής εκηρύσσεται άκυρος διά να μη πραγματοποιηθή ο διορισμός του. Δεν υπήρξε δε η περίπτωση αυτή η μόνη, καθ' ην ατυχείς δι' αυτόν συγκυρίαί εματαίωσαν τον διορισμόν του εις το Πανεπιστήμιον. Και τω 1915 ήδη επροτείνεται παμψηφεί ως έκτακτος καθηγητής και τω 1918 τέλος γενομένης της έδρας της φυσικής χημείας τακτικής, παμψηφεί πάλιν ως τακτικός.

Ο Τσακαλώτος συνήνητησε πολλές δυσκολίας και απογοητεύσεις εις το επιστημονικόν του στάδιον, αλλά τας υπέμεινε μεγαλοψύχως, υπενθυμίζων τους ωραίους λόγους του Sully Prudhomme: «Πόσον ο ευτυχής άνθρωπος είναι κατώτερος από εκείνον, που γνωρίζει να υποφέρει». Καθ' όλην αυτήν την περίοδον των αχαρίστων αγώνων, οίτινες όχι σπανίως υπήρξαν οξείς, και οίτινες ήρχισαν, αφ' ης ο Τσακαλώτος επανέκαμψεν εκ τη Δύσεως, ειργάζετο συνεχώς. Τίποτε δεν διετάραξε την ηρεμίαν του εργαστηρίου του, την ησυχίαν του πνεύματός του. Εν διαστήματι 13 ετών, ήτοι από του 1906 μέχρι πέρυσι, παρήγαγε και εδημοσίευσε 52 εργασίας και συγγράμματα, εκ των οποίων 34 πρωτότυποι εργασίαι εδημοσιεύθησαν εις ξένα χημικά περιοδικά. Πλείσται εργασίαι του έτυχον διεθνούς αναγνωρίσεως. Ού μόνον δε εις ειδικάς μονογραφίας υπό πολλών ευφήμως και πολλάκις μνημονεύονται αύται, αλλά ακόμη και εις εκτενέστερα διδακτικά συγγράμματα κατέλαβον επιφανή θέσιν. Διότι συνέβαλον πολύ εις την διευκρίνισιν και ανάπτυξιν πολλών σπουδαίων ζητημάτων αναφερομένων εις την Φυσικήν Χημείαν. Ο Τσακαλώτος, όπως συμβαίνει εις όλους τους αρτίως μορφωμένους επιστήμονας, τους αγωνιζομένους εν περιορισμένω επιστημονικώ περιβάλλοντι, πλην του κλάδου της Φυσικής Χημείας εκαλλιέργησε και άλλους κλάδους χημικούς με την αυτήν επιτυχίαν πολλάκις, ως της βιομηχανικής, της ανοργάνου και της οργανικής Χημείας.

Ως δείγμα περιφανές της ταχείας αυτού ευδοκιμήσεως εις πλειοτέρους χημικούς κλάδους, περιορίζομαι αναφέρων τας περί «αιθερίων ελαίων» εργασίας του. Τω 1915 το Υπουργείον της Εθνικής Οικονομίας ανέθετεν εις τον Τσακαλώτον την μελέτην των αιθερίων ελαίων της Ελλάδος, ιδρύσαν και ιδιαίτερον, υπ' αυτού διευθυνόμενον, εργαστήριον. Ο Τσακαλώτος μετέβη κατ' αρχάς εις την μεσημβρινήν Γαλλίαν και είτα εις Λειψίαν, όπως ειδικώτερον μελετήση και καταστή τελείως ενήμερος των σχετικών θεμάτων, βοηθούμενος δε από την πολυσχιδή και αρτίαν μόρφωσίν του κατώρθωσε ταχύτατα να εντοπισθή εις τον νέον δι' αυτόν ειδικώτατον τούτον κλάδον· ούτω εν διαστήματι τριών ετών εδημοσίευσεν εργασίας, τας οποίας μόνο ειδικοί και επί μακρόν ασχοληθέντες εις παρόμοια θέματα ημπορούν να επιληφθούν μετά τοιαύτης επιστημονικότητας. Αι περί Ελληνικού τερεβινθελαιίου, περί ροδελαίου, και ροδοστάγματος, περί πινενίου και καμφενίου και άλλαι προς τα αιθέρια έλαια της Ελλάδος σχετικαί μονογραφίαι, θ' αποτελέσωσι πυρήνα γονιμώτατον διά τους μέλλοντας να εξακολουθήσουν το έργον του παρ' ημίν.

Αξιολογώταται όμως πασών είναι αι εργασίαι του αι αναφερόμεναι εις φυσικοχημικάς ερεύννας, εξ ών πλείσται ανεκοινώθησαν και εις την Γαλλικήν Ακαδημίαν των Επιστημών. Τας εργασίας ταύτας τιμώνσα η Ολλανδική Ακαδημία των Επιστημών και εξ αυτών πολλά προσδοκώσα απένειμεν αυτώ χρηματικήν ενθάρρυνσιν. Τας διαφόρους του Τσακαλώτου δημοσιεύσεις έσχον άλλοτε την ευκαιρίαν ν' αναλύσω λεπτομερώς ως εισηγητής της Πανεπιστημιακής επιτροπής. Δεν προτίθεμαι δε σήμερα να επαναλάβω την τοιαύτην ανάλυσιν αλλ' από απωτέρας σκοπιάς ν' αναζητήσω εν αυταίς το πνεύμα, την δημιουργόν ιδέαν, ήτις διαπνέει και χαρακτηρίζει το επιστημονικόν έργον του Τσακαλώτου. Διότι όσον διάφοροι και αν

είναι αι εργασίαι του, όσον ποικίλα και ανεξάρτητα και αν είναι τα θέματα όσα εξηρέυνησε, μία και η αυτή επιστημονική πνοή τα διαθερμαίνει και ο αυτός της σκέψεως ειρμός τα εναρμονίζει εις ενιαίον δημιούργημα.

Αρχήθεν διήρεσαν τους ερευνητάς της φύσεως εις δύο γενικούς τύπους, τον ρωμαντικόν και τον κλασικόν. Τον πρώτον διακρίνει η ταχύτης της σκέψεως και της εκτέλεως. Εις τας συχνάς αναλαμπάς της δημιουργικής αυτού διανοίας καταυγάζονται τα σκοτεινότερα προβλήματα, αλλ' η λύσις των αφήνει κενά, τα οποία η σπεύδουσα μεγαλοφυΐα δεν έχει καιρόν να συμπληρώση, εν όσω άλλα άλυτα ζητήματα κρατούν το πνεύμα αυτής εις αιωνίαν ανησυχίαν.

Ο δεύτερος, ο κλασικός, ηρεμώτερος και θετικώτερος είναι ο κατ' εξοχήν καλλιτέχνης εν τη επιστήμη, ο οποίος δεν εγκαταλείπει το έργον του, αν δεν το ίδη άρτιον και αρμονικόν, και του οποίου το πνεύμα δεν ανησυχεί η πληθώρα των προβλημάτων, αλλ' η ατέλεια της λύσεως. Εις τον δεύτερον τούτον τύπον ανήκει αναμφιβόλως ο Τσακαλώτος. **Διαύγεια της σκέψεως και ακριβής εκτέλεσις του πειράματος**, ιδού τα επιστημονικά του χαρακτηριστικά. Δεν ήτο πνεύμα κατακτητικόν τόσον, όσον πνεύμα τάξεως και ευρυθμίας. Δεν παρήγεν άώρους καρπούς, αλλά εγνώριζε να συντελή εις την ωρίμανσιν αυτών. Διά τούτο τα θέματά του υπήρξαν πάντοτε απλά, αλλ' η λύσις των υπήρχε πλήρης και η επεξεργασία των καλλιτεχνική.

Ναι καλλιτεχνική. Μέσα εις του ιερογλυφικούς τύπους της Χημείας, εις τους μυστηριώδεις συνδυασμούς των στοιχείων, τας καταπλησσούσας της ύλης μεταμορφώσεις, κρύπτεται μία ποίησις, την οποίαν οι αμήτοι και οι κοινοί εργάται της επιστήμης ταύτης, οι εστερημένοι εμπνεύσεως δεν ημπορούν να αισθανθούν, η οποία όμως εις την ψυχήν του αληθούς επιστήμονος γεννά το αυτό αίσθημα ευτυχίας, το οποίον γεννάται, όταν ο ρυθμός και η κίνησις συμπλέκουν αρμονικούς τόνους εις μουσικόν καλλιτέχνημα ή όταν θελκτική ποικιλία χρωμάτων συνυφαίνεται εις αριστοτεχνικήν εικόνα. Και την ευτυχίαν αυτήν απήλαυσε συχνά ο καλλιτέχνης την ψυχήν και εμπνευσμένος ούτος επιστήμων και συχνά εις τα ερέυνας του επέτυχεν ο ίδιος να δημιουργήση νέους επιτυχείς συνδυασμούς, να προσθήση εν μικρόν κόσμημα εις τον μεγάλο πίνακα, τον οποίον κατασκευάζει η επιστήμη, προσπαθούσα ν' αποδώση την αληθινήν μορφήν της φύσεως, την οποίαν συγκαλύπτουν όπισθεν των τα φαινόμενα.

Τί προητοίμασε τον Τσακαλώτον εις την λαμπράν αυτήν σταδιοδρομίαν; εις τί οφείλει τα επιστημονικάς του επιτυχίας; Ίδού τι μας ενδιαφέρει περισσότερο, ιδού το κέρδος, το οποίον πρέπει τουλάχιστον να καρπωθώμεν αφού κακή τύχη μας εστέρησε των πλουσίων καρπών, τους οποίους αναμένομεν από την εποχήν της δράσεως και της επιστημονικής ακμής του, κατά την οποίαν ακριβώς εκαιροφυλάκτησεν αύτη διά να τον συντρίψη.

Από γονείς και πάππους, τιμίους εργάτας πολυμόχθων αγώνων υπέρ της επιστημονικής αναπλάσεως της Ελλάδος, έλαβε βεβαίως τον αγαθόν σπόρον. Ο σπόρος εκαλλιεργήθη, ως είδομεν, εις το σχολείον με όλην την δυνατήν επιμέλειαν. Αλλά το σχολείον ποτέ δεν εξαρκεί μόνον του διά να παρασκευάση εξαιρετικούς άνδρας. Δεν ανέγνωσα τί λέγουν οι παιδαγωγοί εις το σημείον αυτό. Αλλ' ο ορίζων του σχολείου μού φαίνεται ασφυκτικός διά πνεύμονας ευρυτέρους του κανονικού. Είναι κλωβός, εις τον οποίο οι νεοσσοί ευρίσκουν ασφαλή ανάπτυξιν, αλλ' η ιδιοφυΐα αποκτά ενωρίς περά και θέλει ταχέως να πετάξη. Υπό τους ευνοϊκώτερος όρους το σχολείον μόνον δεν ημπορεί να μας αποδώση άλλο από επιφανείς μετριότητας. Το περιπλέον πρέπει να ζητηθή εκτός αυτού.

Ανέγνωσα πολλάς βιογραφίας επιφανών ανδρών και μάλιστα εν τη Επιστήμη. Υπήρξαν άλλοι άριστοι και άλλοι μέτριοι μαθηταί. Αλλ' όλων τον ανήσυχον πνεύμα

συνεπλήρου την μόρφωσίν του έξω του Σχολείου και εκεί όπου η ιδιοφυΐα εκάστου το ωδήγει. Της ιδιοφυΐας το κύριον γνώρισμα είναι να μη αρκείται εις τα απαραίτητα. Ο αφωσιωμένος φίλος, ο οποίος ανύψωσε τον Τσακαλώτον από επιμελή επιστήμονα εις εξέχοντα υπήρξε το βιβλίον. Το καλόν βιβλίον. Εκείνο, το οποίον μας έδωσεν ένα Davy και ένα Faraday και ένα Liebig και ένα Berthelot και ένα Helmholtz, όλους βιβλιοφίλους εμμανείς, διά ν' αναφέρω τινάς φυσικούς και χημικούς μόνον. Ο διδάσκαλος μάς δίδει την τροφήν, της οποίας κάθε οργανισμός έχει ανάγκην διά να μη αποθάνη. Το βιβλίον μάς παρέχει την τροφήν, την οποίαν το πνεύμα εκάστου ζητεί επί πλέον διά ν' αναπτυχθή και έξω των ορίων του Σχολείου. Και όταν τούτο ζητή την τροφήν την οποίαν περισσότερο επιθυμεί και καλύτερον επομένως αφομοιώνει τότε και αναπτύσσεται με εξαιρετικήν ταχύτητα. Ο Davy υπήρξεν ακατάβλητος βιβλιοφάγος, όθεν και κατέστη σχεδόν αυτοδίδακτος. Ο Faraday δωδεκαετής υπηρέτει εις βιβλιοπωλείον και βραδύτερον έγινε βιβλιοδέτης. Εχρησιμοποίησε την ευκαιρίαν αυτήν διά να μορφώση το πνεύμα του με την ανάγνωσιν παντός βιβλίου, το οποίον περιήρχετο εις χείρας τους, εκ της Φυσικής και της Χημείας, τας οποίας ηγάπα. Τα βιβλία αυτά τον έφεραν εις τας διαλέξεις του Davy, ο οποίος τον προσέλαβε τότε ως επιστάτην του Χημείου του. Ο επιστάτης εγένετο μετ' ολίγους μήνας βοηθός κατόπιν συνεργάτης και τέλος ομότιμον αυτού μέλος της Βαλικής Εταιρείας του Λονδίνου.

Ο Liebig κομίζων εκ της δημοσίας βιβλιοθήκης βιβλία εις τον φιλαναγνώστην πατέρα του, έλαβε την άδειαν από τον βιβλιοθηκάριον, τον οποίον εσχέτισθη, να αναγνώσκη παν βιβλίον της αρεσκείας του. Και της αδείας αυτής έκαμεν όσον ηδύνατο μεγαλυτέραν χρήσιν κατατρώγων, όπως ο ίδιος εις την αυτοβιογραφίαν του μάς διηγείται, όλα τα χημικά βιβλία της βιβλιοθήκης. Αυτά, τα οποία από τον επιμελή Liebig μας έπλασαν τον μεγάλον χημικόν Liebig.

Διδαχθείς ο Τσακαλώτος την αγάπην των βιβλίων από πατέρα και πάππον ακαταπονήτους συγγραφείς και εκδότας επιστημονικών βιβλίων, εις την βιβλιοθήκην των απέσβενε κατά τας ώρας της αναπαύσεως την δίψαν της μαθήσεως, ήτις τον κατείχε. Προ ολίγων ημερών συνωμίλουν με τον ποτέ γυμνασιάρχην του, από του οποίου βεβαίως την φλογεράν διδαχήν εξεπήγασεν η ένθερμος αυτού προς την πατρίδα αγάπη η οποία πάντοτε τον διέκρινε. Ητύχησε να έχη γυμνασιάρχην τον Σωτηριάδην. Και μού έλεγε ο σοφός μου συνάδελφος. «Δεν υπήρξεν ο Τσακαλώτος μόνον ο καλύτερος των μαθητών μου. Είχε και κάτι εξαιρετικόν, το οποίον ηγνόουν εις τι ν' αποδώσω». Εγνώρισα αρκετά τον ατυχή μου φίλον ώστε να δύναμαι εγώ να απαντήσω: Εις το βιβλίον. Εις το βιβλίον το οποίον η εξαιρετική του φύσις εγνώριζε πάντοτε να εκλέγη.

Η αξία του Τσακαλώτου επεβλήθη τέλος. Το παρελθόν έτος διωρίζετο καθηγητής εις το Πολυτεχνείον, ολίγους μήνας βραδύτερον και εις το Πανεπιστήμιον. Η Κυβέρνησις του ανέθετε διαφόρους σπουδαιωτάτας μελέτας και αποστολάς. Αλλά το όψιμον μειδιάμα της Τύχης, ήτο μάλλον σαρκασμού ή ευνοίας μειδιάμα.

Την στιγμήν καθ' ην η Τύχη του παρείχεν αφειδώς τα δώρα της, του έκοπτε την δύναμιν να τα απολαύση.

Υπερκόπωσις πνευματική και νευρική καταπόνησις τον αναγκάζουν να παραιτηθή από το Πολυτεχνείον. Εις το Πανεπιστήμιον μόλις δύναται να επαρκέση εις τα μαθήματά του. Η Κυβέρνησις τον αποστέλλει εις Γαλλίαν διά να του αναθέση την μελέτην σπουδαίου βιομηχανικού ζητήματος. Ο Τσακαλώτος παρά τον πνευματικόν κάματον δεν θέλει ν' αρνηθή τρέφον ίσως και την ματαίαν ελπίδα να επανεύρη εις την γαλήνην του ταξειδίου τας μειουμένας δυνάμεις του. Ταχύς και εργατικός, εντός μηνός περατώνει την εργασίαν του και υποβάλλει την έκθεσίν του. Ήτο η τελευταία του υπηρεσία προς την πατρίδα και την επιστήμην.

Φεύγει τέλος εις την Ελβετίαν διά να επιμεληθή την υγείαν του, αλλ' ήτο πλέον αργά. Εύρε την θεραπείαν των δεινών του εις τον θάνατον.

Όπως συμβαίνει εις όλους όσοι αληθώς εμπνέονται από τα μεγάλα ιδεώδη της επιστήμης το ήθος και ο χαρακτήρ του Τσακαλώτου ευρίσκοντο εις το ύψος της επιστημονικής του ικανότητας. Μειλίχιος και μετριόφρων, αδαμαντίνως ειλικρινής προς τους φίλους του και καθ' ολοκληρίαν αμνησικάκος προς τους αδικήσαντας αυτόν απετέλει μίαν από τας συμπαθεστέρας φυσιογνωμίας εις τον κόσμον των επιστημόνων μας. Ετιμάτο από τους συναδέλφους του και ελατρεύετο από τους μαθητάς του.

Τοιούτος υπήρξεν ο Δημήτριος Τσακαλώτος.

Λέγεται, ότι όταν χάσωμεν αγαπητόν φίλον ενθυμούμεθα περισσότερο τα χαρίσματά του και λησμονούμεν ευχαρίστως τας ελλείψεις του.

Συνέζησα επιστημονικώς και συνειργάσθην μετά του προσφιλούς εκλιπόντος δέκα και πλέον έτη και όσον και αν εντεινω την μνήμην μου και όσον και αν ψυχράνω την σκέψιν μου θα δυσκολευθώ να ανεύρω τας ελλείψεις του.

Δεν υπήρξαν ποτέ βεβαίως άνθρωποι τέλειοι. Αλλ' αν υπήρχον ατέλειαι παρά τω συναδέλφω ήσαν φύσεως τοιαύτης ώστε να διαφεύγουν την αντίληψιν των φίλων του και των συναδέλφων του.

Ο Τσακαλώτος δύσκολα θα λησμονηθή. Η επιστημονική του εργασία έχει ήδη χαραχθή εις το διεθνές βιβλίον της επιστήμης και η ευγενής αυτού φυσιογνωμία θα ζη πάντοτε εις την καρδίαν μας.

Την στιγμήν καθ' ην η Ελλάς ατενίζει προς τους μεγάλους ορίζοντας των ονείρων και πόθων της και έχει ανάγκην ευρωστίας και δυνάμεως διά ν' αναπτυχθή μέχρις αυτών, η απώλεια τοιούτων επιστημόνων πρέπει να θρηνήται ως εθνική.

Από σας, αγαπητοί νέοι, εις τους οποίους η απλή αύτη βιογραφία του διαπρεπούς σας καθηγητού θα διήγειρε βεβαίως τον ευγενή πόθον να του ομοιάσετε, να τον αναπληρώσετε, να τον υπερβήτε, από σας, από την Ελληνικήν σας φιλοτιμίαν, από το Ελληνικόν σας φρόνημα, από την Ελληνικήν σας φιλοπατρίαν, αναμένομεν ν' αναπληρώσετε τα κενά όσα ο θάνατος μας αφήνει, τα κενά, όσα κατ' ανάγκην οι ευρύτεροι εθνικοί ορίζοντες μετ' ολίγον θα μας αποκαλύψουν. Η Ελλάς μας είναι σήμερον μεγάλη. Έχει ανάγκην πολλών Τσακαλώτων. -- **Εργασθώμεν.**

Κωνσταντίνου Ζέγγελη «Επιμνημόσυνος λόγος εις Δημήτριον Ε. Τσακαλώτον απαγγελθείς εν τή μεγάλη αιθούση του πανεπιστημίου τή 10η Νοεμβρίου 1919»